

ПЕРЕКЛАД. ТОПОС. ЕТОС

Переклад. Метафора. Міф

Перекладач — творець метафор. Переклад починається з усвідомлення метафоричної сутності мови. Перекладати — це переносити сенс зі слова одної мови на слово мови іншої. При цьому варто усвідомлювати, що в цьому перенесенні завжди щось втрачаєш. Адже слово іншої мови ніколи не може мати той самий сенс, що і слово мови оригіналу. Отже, переклад — це завжди надання нового сенсу. Запорукою вдалого перекладу, отже, є усвідомлення того, що кожне слово може мати інший сенс, а кожний сенс можна виразити іншим словом, скажімо, словом іншої мови. Утім, і цього замало для вдалого перекладу. Адже певний сенс кожне слово має лише в контексті. Сенс завжди зумовлений горизонтом сенсу. Отже, перекладати окремі слова, речення і навіть тексти неможливо. Переклад — це відтворення горизонтів сенсу іншої мови засобами мови перекладу. Таке відтворення завжди невдале, якщо прагне бути атомарно точним, тобто якщо прагне зібрати з відповідних слів мови перекладу речення мови оригіналу, з речень мови перекладу — текст мови оригіналу. Шлях до досконалого перекладу, якщо він взагалі можливий, лежить через творче перекручення оригінального тексту, сміливе насильство, зухвалу гру зі словами та сенсами. Утім ця гра мусить мати правила, аби переклад залишався перекладом, а не перетворювався на безсоромне й беззастережне ошуканство. Перекладач має бути перевізником, а

не вбивцею сенсу, хоча транспортацію сенсу завжди супроводжує його зміна. Мутації сенсу впродовж перекладу мають бути не надто потужні, аби не вбити сам сенс. Отже, перекладач має коритися правилам, що убезпечують сенс від загибелі. Ці правила, своєю чергою, задані вже наявною традицією перекладу. Справжнього перекладача стосується те, що колись Томас Стернз Еліот написав про справжнього поета: «Передумовою традиції є історичне чуття, яке ми можемо визнати майже обов'язковим для кожного, хто хотів би залишатися поетом і після досягнення двадцяти п'яти років» [Еліот, 2002: с. 46]. Справжня адекватність перекладу можлива лише завдяки тонкому відчуттю історичного контексту, адже час плине і слова змінюють свій сенс. Так само змінюється і переклад цих слів. Ця стала мінливість є водночас і пасткою і дарунком перекладачеві. Адже перекладач завжди не лише відтворює, а й водночас створює традицію перекладу. Переклад — це одвічне джерело нових сенсів, ніколи остаточно нездійснений перехід від мови до мови, від слова до слова, від звуку до звуку, адже навіть голоси тварин різними мовами артикульовані по-різному. Ми що, чуємо інакше? Чи ми перекладаємо мову тварин не так, як інші. Дуже складно перекладати тексти, складніше окремі речення, ще складніше окремі слова, але найскладніше — вигуки, адже нам бракує чітких відповідників. Повертаючись до мови тварин, запитаю: чому ми перекладаємо англійське «Bow-wow!» українським «Гав! Гав!»? Що, собаки в Англії гавкають інакше? Чи вони взагалі не гавкають, а бовкують чи бововкують? Річ у тім, що тут ми взагалі не перекладаємо у звичному сенсі слова, тобто не віднаходимо в рідній мові відповідник слову з чужої мови. Наш переклад опосередкований тут досвідом нашого слухання. Ми саме так чуємо голос собаки, а отже, відтворюємо те, як це чує англієць, звуками, дуже далекими від тих, що виражають його спосіб чути. Але чи не так відбувається будь-який переклад? Словники вводять нас в оману, породжуючи ілюзію того, що кожному іноземному слову можна віднайти відповідник із рідної мови, не опосередковуючи переклад досвідом вживання цих слів. Інакше кажучи, двомовні словники створюють ілюзію чистої від прагматики семантики. І лише найкращі, тобто найбільш розлогі з них, упроваджують прагматичний вимір завдяки залученню ідіом і мовних зворотів, у яких уживають те чи те слово. Проте горизонт сенсу кожного слова — це мова в цілому і той життєсвіт, у якому ця мова функціонує, який висловлює, а отже, почасти і створює. Лише в контексті всієї тотальності мовного досвіду можна зрозуміти, що друге значення німецького прикметника «sauert» (кислий) українською варто артикулювати прикметником «злий», а не сумний. Отже, маємо ще один рівень метафорики, а саме внутрішню метафорику кожної окремої мови, метафорику, яка не завжди може бути адекватно відтворена метафорикою іншої мови. Ця невідповідність метафорик наявна

Мова	Прислів'я	Дослівний український переклад
Англійська	Beggars can't be choosers	Жебраки не вибирають
Німецька	In der Not frisst der Teufel Fliegen	У скруті диявол жере мух
Російська	На безрыбье и рак рыба	Без риби й рак риба
Українська	Голодному й опеньки м'ясо	

навіть у таких споріднених мовах, як українська і російська, адже якщо російською «вопрос ставят», то українською «питання порушують». Несумірність мов особливо дається взнаки в перекладі ідіом. У таблиці наведено приклад того, як у різних мовах різні прислів'я виражають схожий сенс¹.

Ми бачимо, як при переході від мови до мови сенс вислову дещо модифікується, причому в близьких мовах подибуємо схожу метафорику. Так, і в російській, і в українській ідеться про цілком реальну їжу для людей. Натомість у німецькій, хоча й ідеться про їжу, але вона вже така, що насправді їсти її не можна, та й споживає її вже не людина, а диявол. В англійській взагалі йдеться вже не про їжу, а про неспроможність жебраків щось вибирати. Проте незважаючи на розмаїття сенсових відтінків, загальний сенс вислову зберігається майже однаковим у всіх чотирьох мовах.

Міф, як і переклад, починається з метафори. Щоденна мова стає мовою міфу, коли стає метафоричною. Прагматична комунікація у чистому вигляді має бути позбавлена метафор. Адже метафора — це загроза еквівокації. У прагматичному дискурсі повсякдення кожне слово мусить натомість мати конкретний сенс, як товар на ринку конкретну ціну. Ідоли ринку Бейкона страшні не так тим, що затемнюють сенс слів, котрими ми послуговуємося, як тим, що спустошують їх через прагнення до однозначності аж до цілковитого зникнення будь-якого сенсу. У щоденній мові багато слів, які не позначають уже нічого через прагнення позначити щось дуже конкретне. Відсутність денотату знищує значення і перетворює слово на позбавлений сенсу зойк. Найважливіші людські переживання натомість можна виразити лише метафорами. Кохання — це метафора. Вона надає певним щоденним жестам, рухам, словам і вчинкам універсальний сенс, що його не можна звести до цих конкретних жестів, рухів, слів і вчинків. Вимога однозначності зводить нанівець сенс кохання, перетворюючи його на товар, що має на ринку певну ціну. Отже, міфологізація дійсності потребує метафоричності мовлення, а метафора, в найширшому сенсі, споріднена з перекладом.

¹ У пошуках цих прикладів я послуговувався «Довідником англійських, німецьких та українських ідіом і виразів».

Міф, як і переклад, надає словам нового сенсу, він перетворює імена пересічних людей на імена героїв і богів, а звичних топонімів — на назви сакральних місць. Міфічні персонажі — це не просто люди чи боги, це — метафори. Їхня метафоричність зумовлює їхню поза- або надісторичність. Тому їх так легко перекладати, тобто переносити до власної мови. І сьогодні кожен із нас може відчувати себе Одисеем, Ясоном або Агамемноном. Ба більше, ми здатні створювати нові міфи, надаючи старим іменам нові сенси, вписуючи їх до нових контекстів, до нових горизонтів сенсу. Яскравий приклад цього — Едипів комплекс Фрейда. Міфічний цар із давньогрецької трагедії зазнає нового народження у позначенні причини психічних розладів в одній із найвпливовіших наукових концепцій ХХ сторіччя.

Утім, наскільки міф близький до перекладу тим, що базується на метафорі, настільки переклад здатний міфологізувати дійсність. Це дається взяти насамперед у перекладі чи транслітерації географічних назв і власних імен. Тут міфологія стикається з політикою.

Переклад — це не лише інтелектуальна чи мистецька, а також політична справа. Вже сама ідея перекладу з однієї мови на іншу — це рішення політичне. Одним з найяскравіших прикладів політичної значливості перекладу в історії Європи є початок формування національних мов, а отже й самоусвідомлення націй через переклад Біблії національними мовами. Особливої геополітичної значливості набуває переклад географічних назв. Про це йтиметься у другій частині цього есею.

Культурна топографія замість фізичної географії

Сучасне людство живе у містах, або точніше, воно живе містами. Сучасні міста людей — це точки перехрещення мережі їхньої культурної топографії. І ця мережа охоплює весь світ, тому великі міста набувають метафоричного, а через це й загального значення. Назви міст конституюють культурно-історичний простір існування людства. Столиці держав подеколи перебирають на себе значення самих держав. Адже, кажучи «Вашингтон», «Москва», «Київ», «Пекін», ми часто-густо маємо на увазі Сполучені Штати, Росію, Україну, Китай. Проте не лише офіційні столиці відіграють роль таких культурно-історичних топосів. Адже, наприклад, кажучи «Кани», ми зазвичай маємо на увазі славнозвісний кінофестиваль. Назва «Давос» позначає не так маленьке швейцарське містечко, як всесвітній економічний форум. Оксфорд — це вже не просто місто, а радше символ університетського життя. Інколи таку роль геополітичних і культурних або контр- і навіть антикультурних топосів відіграють певні місцевості, але частіше все ж таки саме міста.

Утім міста зникають і виникають, збільшуються, залучаючи до себе і розчиняючи в собі інші міста та містечка, і зменшуються, перетворюючись із потужних культурних, політичних і економічних центрів на провінційні притулки невдах або втомлених від сучасної культури людей.

Ми живемо, отже, не так у фізичному, як у культурно-історичному просторі, в якому немає усталених позицій, де все мінливо. Саме в цьому сенсі я, покликаючись на феноменологію культури Бернгарда Вальденфельса, волю говорити про культурну топографію: «Як спосіб дослідження *топографія* вказує на такий спосіб опису, який окреслює шляхи, межові лінії, зв'язки та перехрестя і який, отже, віддає перевагу розвідці відкритих і обмежених зв'язків перед систематичним закріпленням...» [Вальденфельс, 2004: с. 8]. І хоча сам Вальденфельс говорить про те, що ця топографія близька до географії саме через те, що зорганізована не так темпорально, як просторово, втім цей культурно-топографічний простір докорінно відрізняється від фізично-географічного простору саме через культурно-історичну зумовленість. Проте історію тут слід розуміти вже не як послідовність фактичних подій, а як переплетення наративів, що часто-густо суперечать одне одному. Сама історія структурується вже не діахронно, а синхронно. Її структурує не лише час, а й простір, але простір не фізичний, а культурний, який має вивчати не фізична географія, а культурна топографія. Яскравим прикладом літературного втілення такого бачення історії є твір Мілорада Павича «Хазарський словник», у якому історію хазар представлено у трьох паралельних наративах — християнському, іудейському та мусульманському.

Історія постає, отже, як певна «історія», як оповідь (*history like story*), що її завжди оповідають певною мовою. Спільна історія людства, якщо така взагалі є, сплетена з різних історій, які розповідають різними мовами в різних місцях різні оповідачі. Єдина, спільна історія, отже, або взагалі неможлива, або потребує якоїсь універсальної мови загального наративу. Інколи в історії людства виникали інтелектуальні спроби створити таку метамову. Таку роль у Європі певний час відігравала латина. Утім, як відомо, насправду вона саме в ролі такої метамови виявилася мовою невеличкого осередку інтелектуалів і потроху її місце навіть в академічному дискурсі посилили нові живі мови, носіями яких були не лише науковці, а й всі учасники й оповідачі історії та історій. За такого культурного й мовного розмаїття саме переклад відіграє роль каталізатора процесу утворення з різних історій єдиної спільної історії. Різні мови і різні наративи конкурують між собою у створенні такої єдиної загальної історії. Цей процес сповнений уже згадуваних міфологізацій, а подеколи й відвертих або витончено прихованих містифікацій. Приклад такої містифікації наводить Ларі Вульф у своєму творі «Винайдення Східної Європи», посилаючись на одну з карт цього

регіону, яка вийшла друком за доби Просвітництва в Європі Західній: «Ця карта також була незвичною, адже зображувала “минушину й теперішність”, розташовуючи поряд Угорщину і Панонію, Україну і Сарматію, Болгарію і Мезію, Волощину і Дакію, Богемію і Бойогемум. Проте ці поєднання цілком доречні на мапі Східної Європи, що й сама перебувала десь між давниною та сьогоденням; і якщо Богемія не мала античної назви, її належало винайти, навіть коли довелося б калічити латину».

У цьому прикладі для нас є особливо цікавими такі моменти:

1. Тут ідеться про називання місцевостей і країн, тобто про географію, або точніше, як це стає зрозумілим із наступних моментів, — топографію в нашому сенсі цього слова.

2. На цій карті відбувається змішування часу і простору: колишні назви постають поруч із тогочасними.

3. Для реальної тогочасної Богемії довелося вигадати античну Бойогемум, аби приховати той факт, що латиною ця країна взагалі не називалася, а отже не була залучена до артикульованої нею західноєвропейської оповіді про цю територію.

Із цього прикладу стає зрозумілим, наскільки для культурного, а разом і політичного опанування певної території, важливо залучити її до власного наративу, ба більше, показати, що вона вже з давніх-давен була до нього залучена. Переназвати на власний штиб означає зробити перший крок культурного засвоєння, яке є важливим чинником геополітичного привласнення.

У сучасній агресії Росії проти Грузії, хоч як це дивно, переклад також відіграє свою особливу роль. Імперським націям взагалі притаманно не відтворювати географічні назви, а називати їх наново, так Мткварі перетворюється на Куру, а Тбілісі — на Тіфліс. У сучасній російській мові столиці Грузії повернено її автентичну назву, а колишня заміна, на перший погляд, здається майже непомітною. Утім, ця заміна нехтує легендою заснування грузинської столиці. Адже назва «Тбілісі» походить від прикметника «тбілі» (теплий). За легендою, грузинський цар Вахтанг I Горгосалі заснував Тбілісі на місці теплих сірчаних озер. Ця легенда живе в назві «Тбілісі». Перекласти це слово інакше — означає не просто змінити літери в назві, а й позбавити значення історичну подію заснування стародавнього міста. Трансформація сенсу, що відбувається внаслідок такого перекладу, залишається майже непомітною на географічних картах. Натомість для культурної топографії ця трансформація має неабияке значення. Назва втрачає питому метафорику, перетворюючись на просту позначку місця у фізичному просторі.

Новітня історія Грузії дає нам ще один приклад того, як переклад або заміна топонімів на інші мови слугує політичним цілям, легітимуючи

військові вторгнення і захоплення чужих територій. Частина Грузії, яка сьогодні захоплена російськими військами і визнана Росією незалежною державою — «Південна Осетія», має стародавню грузинську назву «Самачабло». У перекладі з грузинської це означає «Земля Мачабелі», тобто земля, що належить грузинському роду князів Мачабелі. Назва «Південна Осетія» натомість виводить цю територію з історії Грузії і легітимує її захоплення російськими військами.

Ці приклади свідчать про те, що географічні назви майже завжди мають культурно-історичне значення. Якщо австрієць чи німець називає Львів Лембергом, то він не просто перекладає назву цього міста своєю рідною мовою, а певним чином залучає його до свого культурного простору, конституюючи в такий спосіб власну ідентичність. Але чи може ця ідентичність бути чітко визначеною? І якщо так, то чим вона визначена: мовою, етнічним походженням, віросповіданням? Чи ідентичність сучасної людини не визначена нічим?

Метисний етос замість ідентичності

Едвард Саїд у своєму творі «Культура і імперіалізм» пише: «Культурний досвід або взагалі кожна культурна форма засадничо, у своїй суті, гібридна...» [Саїд, 2001: с. 104].

Те, що Саїд пише про культуру, можна застосувати і для самовизначення людей як творців і носіїв культури.

Сучасна людина — це гібрид. Вимога расової чи етнічної чистоти — це не лише цинічна зухвалість, а й примітивна недолугість, позаяк відстежити чистоту походження часто-густо просто неможливо. Окрім того, етнічне походження аж ніяк не може слугувати достатнім критерієм для національної ідентифікації. Адже до цього долучаються культурні, релігійні, історичні й, не останньою чергою, мовні чинники. Проте ми не лише етнічні, а й водночас мовні гібриди. Ба більше, головним проявом і водночас умовою нашої етнічної гібридності є гібридність мовна. Навіть мова людини, що спілкується лише рідною мовою, просякнута іншими мовами через сталі запозичення і доместифікації. Мертві мови оживають у нашому мовленні. Латина й давньогрецька активно присутні в сучасних європейських мовах. Старослов'янська пронизує всі сучасні слов'янські мови. Сучасні мас-медіа і спілкування в Інтернеті породжують дуже цікаві гібридні форми. Наприклад, ми майже ніколи не говоримо одне одному: «Дай мені свою електронну поштову адресу», а кажемо: «Дай мені свій e-mail». До цього долучаються такі універсальні практики, як, скажімо, спорт, наприклад футбол, у якому назви ампула гравців майже в усіх мовах мають англійське походження, хоча в самій англійській ті самі ампула можуть мати й альтернативні назви. Адже, наприклад, форварда в Англії

частіше називають «striker», гавбека — «midfielder». Часто-густо у спортивних вокабулярах різних країн виникають дивні мовні покручі, які з часом починають сприйматися як абсолютно нормальні мовні одиниці. Так, німецьку національну команду з футболу часто називають «Bundesteam», що є сумішшю німецької з англійською. Мовну гібридність унаочнює ціла низка «мов», походження яких має гібридний характер. Мовою міжнародного спілкування дедалі більше стає «international English» («міжнародна англійська»). Цією мовою спілкуються між собою представники різних країн, націй і континентів. Вони доволі добре розуміють одне одного, але часто-густо при цьому майже не розуміють самих англійців. Швейцарця, рідною мовою якого є німецька, але так звана швейцарська німецька, не розуміє німець, який говорить на «Hochdeutsch» — високій, тобто літературній німецькій. Андерсон в «Уявлених спільнотах» указує на той парадоксальний факт, що мовою національно-визвольного руху Індонезії стала мова, штучно сформована європейськими бюрократами для керування підлеглими територіями в цьому регіоні: «...не можна ігнорувати того курйозного факту, що в 1920-х роках з'явилася “індонезійська мова”... Сталося так, що повільно й переважно стихійно на основі давньої міжострівної *lingua franca* виникла дивна адміністративна мова... На початку XIX ст. вона вже посідала значне місце в бюрократичному апараті... Сформована двома поколіннями міських письменників і читачів, вона вже була готова для визнання її 1928 року “Молодою Індонезією” національною (націоналістичною) мовою *bahasa Indonesia*. З того часу вона вже ніколи не озиралася назад» [Андерсон, 2001: с. 165—166]. Народжений в Україні суржик — суміш української і російської — ще один приклад гібридної мови. При цьому цікаво, що різні носії суржику ідентифікують його або як російську, або як українську мову.

Як же визначити природу сучасної людини, якщо ані етнічне походження, ані мова, якою вона говорить, не може бути достатнім критерієм її ідентифікації? Для такої ідентифікації я пропоную використовувати термін «метисний етос», покликаючись на те, як розуміє поняття етосу сучасний феноменолог Клаус Гельд: «І в майбутньому “глобально” зорганізованому людстві гуманність базуватиметься на етосі, тобто на взаємозв'язку чеснот. Це переконання протистоїть позиції багатьох сучасних філософів. Вони вважають, що те, що в стародавній європейській традиції було названо “етосом”, у “глобалізованому” світі зникне; адже кожний етос пов'язаний із певною культурою» [Held, 2006]. Розвиваючи думку Гельда, можна сказати, що в глобалізованому світі етос не зникає, а стає метисним. Етос сучасної людини конституюваний різними культурними традиціями, релігійними віруваннями, запозиченими з різних релігій, різними мовами та наративами.

Це має певні наслідки для розв'язання проблеми перекладу імен інішомовного походження. Спробую унаочнити це на прикладі прізвища видатного науковця минулого сторіччя Зигмунда Фройда, якого я вже згадував на початку цього есею. Фройд — яскравий приклад метисного етосу. Юдей, що народився в колишній Австро-Угорщині на території сучасної Чехії, зробив кар'єру у Відні, всі свої видатні твори написав німецькою, а помер, рятуючись від нацистського режиму, в Англії. Мій друг і колега Вадим Менжулін [Менжулін, 2010], покликаючись на юдейське походження цього науковця, наполягає на тому, що його прізвище варто писати українською «Фрейд», мовляв, так воно звучить на ідиші, тобто мові його повсякденного спілкування принаймні в дитинстві. Утім, чи можемо ми в науковому дискурсі редукувати геніального мислителя до його етнічного походження — Фройда, як він звучить німецькою, тобто мовою, якою він написав свої твори, до Фрейда, як його здогадно називала мати? (Хоча напевряд чи мати зверталася до свого сина за прізвищем.) Менжулін у своєму творі відповідає на це запитання іншим запитанням: «...чи обмежується ідентичність людини її професійною діяльністю?» [Менжулін, 2010: с. 386]. «Звісно ні!» — відповів би я, якби взагалі був згоден послуговуватися поняттям ідентичності. Натомість я запропонував поняття метисного етосу. Етос Фройда має метисний характер. Ми, намагаючись, відтворити його прізвище українською, маємо це розуміти й брати до уваги релевантні для нас аспекти цього етосу. Як на мене, в науковому дискурсі релевантним для нас є його належність до німецькомовної інтелектуальної традиції. Тому я й пропоную називати його українською Фройд, розуміючи, що наше відтворення іноземних імен ніколи не буде цілком адекватним.

У нашому життєсвіті, що його структурує не так фізична географія, як історико-культурна топографія, ми впізнаємо себе не так у структурах чітко окресленої ідентичності, як у строкатому розмаїтті «метисного етосу» нашого походження та існування. У так зрозумілому світі відтворення топонімів та імен перетворюється з рутинної технічної справи на захопливу авантюру, що вона має геополітичну значливість. Адже в цьому відтворенні ми змінюємо метафорику, що створює засади нашого розуміння світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
- Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії з феноменології Чужого. — К.: ППС (2002), 2004. — 206 с.
- Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К.: Критика, 2009.
- Еліот Т.С. Призначення критики. Вибрані есеї. — К.: Критика, 2002.

Менжулін В. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні: — К.: НАУКМА; Аграр Медіа Груп, 2010. — 455 с.

Сайд Е. Культура й імперіялізм. — К.: Критика, 2007. — 608 с.

Шерік А.Д., Савічук В.Я, Старко В.Ф. Довідник англійських, німецьких та українських ідіом і виразів. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 173 с.

Held K. Zur phänomenologischen Rehabilitierung des Ethos // Europe, World and Humanity in the 21st Century: Phenomenological Perspectives. — Ljubljana, 2007. — 320 p.

Вахтанг Кебуладзе — докторант філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, науковий секретар Українського феноменологічного товариства. Коло наукових інтересів — феноменологія, онтологія, епістемологія, соціальна філософія.
